

مطالعات اسلامی در چین طی دو دههٔ اخیر

محمدجواد امیدوارنیا^۱

مطالعات اسلامی در چین از اوایل دههٔ ۱۹۸۰ به بعد بنابه دلایل زیر گسترش و ژرف‌نگری بیشتر یافته است: الف) پایان عصر مائوتسه‌تونگ، قطع تبلیغ مارکسیستی علیه دین به‌عنوان «افیون ملتها» و لزوم پاسخگویی به نیازهای جامعهٔ مسلمان چین در زمینهٔ سؤالات دینی و سیاسی و بین‌المللی که مطرح است؛ ب) وقوع انقلاب اسلامی ایران و توجه محققان چینی به «نیروی حیاتی» و «قدرت محرکه» نهفته در اسلام؛ ج) تشدید حرکت‌های اسلامی در خاورمیانه و شمال آفریقا و لزوم شناخت علل و عواقب آن، با توجه به منافع چین در این مناطق؛ د) فروپاشی شوروی و پدید آمدن کشورهای مستقل مسلمان در آسیای مرکزی در همسایگی مناطق مسلمان‌نشین شمال‌غربی چین. در اثر این رویدادها توجه پژوهشگران چینی که در گذشته بر اطلاعات کلی و عمومی راجع به دین اسلام تمرکز داشت به ویژگی‌های اندیشه اسلامی گرایش پیدا کرد.

بخش اول - مقدمه

از اواخر دههٔ ۱۹۷۰ به بعد، مطالعات اسلامی (اسلام‌شناسی) در چین بنابه دلایل مختلف گسترش یافته و ژرف‌نگری بیشتری پیدا کرده است. این دلایل به شرح زیر بوده است:

۱. در دههٔ پایانی عصر مائوتسه‌تونگ، به‌ویژه در اوج افراط‌گرایی «انقلاب کبیر فرهنگی»، از دین به‌عنوان «افیون ملتها» یاد می‌شد. مراکز اسلامی از جمله مساجد، مدارس دینی، خانقاهها و زیارتگاههای بسته بود و تفکر دینی امری «ضدانقلابی و ارتجاعی» به‌شمار می‌آمد. در آن سالها اگر در دانشگاهها و مراکز مطالعاتی بحثی راجع به ادیان صورت می‌گرفت،

۱. آقای محمدجواد امیدوارنیا عضو هیأت تحریریه فصلنامهٔ مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز است.

تنها در چارچوب مارکسیسم، شامل اطلاعاتی کلی دربارهٔ تاریخ ادیان مختلف و با تأکید بر جنبه‌های منفی آن بود.

پس از درگذشت مائوتسه‌تونگ (سپتامبر ۱۹۷۶)، به‌ویژه از هنگام بر سر کار آمدن دنگ شیائوپینگ، دگرگونی بزرگی در چین صورت گرفت که بخشی از آن شامل آزادی نسبی عقیده و ایمان مذهبی بود. از آن به بعد گفتگو دربارهٔ ادیان از جمله اسلام در دانشگاه‌ها و مراکز مطالعاتی چین جایگاه عمده یافت و پژوهشگران آن کشور بتدریج از بیان مطالب کلی راجع به «تاریخ اسلام»، به بحث و اظهارنظر راجع به «اندیشهٔ اسلامی» و «ویژگی‌ها و نقش آن در مناطق مختلف جهان» پرداختند. از همین زمان بود که محققان چینی توانستند اظهار عقیده کنند که «دین افیون ملتها نیست»، «دین یک نیروی محرکه است» و «اسلام بخشی از گنجینه فرهنگی غنی چین نیز به‌شمار می‌آید».

۲. وقوع انقلاب اسلامی در ایران و پیروزی آن به ناظران چینی نشان داد که دین یک نیروی منفی نیست بلکه در شرایط تاریخی خاص از «نیروی حیاتی» و «قدرت محرکه» برخوردار است که می‌تواند در بسیج مردم و رویارویی با ظلم و نابرابری و استعمار نقش مؤثری را ایفا کند. درک این حقیقت و بررسی ویژگی‌های آن برای چین که ده اقلیت مسلمان در سرزمینهای حساس شمال‌غربی و جنوب و جنوب‌غربی و میلیون‌ها مسلمان قوم «هویی»^۱ در شهرهای مختلف آن (از جمله قریب ۲۵۰ هزار نفر در پکن) زندگی می‌کنند، اهمیت بسیار دارد.

۳. تأثیر انقلاب اسلامی ایران در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا و تشدید حرکت‌های اسلامی در اسرائیل، مصر، الجزایر و افغانستان و نقاط دیگر موجب ازدیاد توجه پژوهشگران چین به مسائلی چون «اسلام و تجدد»، «اسلام و مسایل سیاسی و اقتصادی»، «بنیادگرایی اسلامی»، «نهضت‌های اسلامی معاصر» و غیره گردید. به‌نظر چینیان، شناخت صحیح این مباحث به تعقیب اهداف و حفظ منافع روزافزون چین در مناطق مهم و راهبردی خاورمیانه و خلیج فارس و آسیای مرکزی کمک خواهد کرد.

۴. فروپاشی شوروی موجب پدید آمدن کشورهای مستقل و مسلمان آسیای مرکزی گردید که از میان آنها سه کشور قزاقستان، تاجیکستان و قرقیزستان دارای بیش از سه‌هزار کیلومتر مرز مشترک با چین هستند. احیای فرهنگ اسلامی در این کشورها که با ایالت مهم و حساس «شین‌جیانگ» (سین‌کیانگ) همسایه‌اند ایجاب می‌کند که چین رویدادهای آنها و آثار

احتمالی نفوذ حرکت‌های اسلامی بر مسلمانان خود را مورد بررسی بیشتر قرار دهد. انجام چنین کاری مستلزم پژوهش بیشتر درباره اسلام و حرکت‌های اسلامی است.

بخش دوم - نگاهی کلی به مطالعات اسلامی در چین

محققان چینی از اوایل دهه ۱۹۸۰ مطالعات خود را جمع به اعتقادات اسلامی، فقه اسلامی، گروه‌های اسلامی و قرآن مجید را ازدیاد بخشیدند. پیروزی انقلاب اسلامی ایران و گسترش سریع حرکت‌های اسلامی در جهان اسلام پس از این رویداد برای بسیاری از پژوهشگران کشورهای دارای نظام سیاسی غیردینی (لائیک) این چالش فکری را پدید آورد که در جهان پیشرفته مادی امروز دلیل احیای اسلام و منبع قدرت حیاتی آن چیست و آیا انقلاب اسلامی ایران موجب بروز واکنش سریع در جهان اسلام خواهد شد؟ محققان چینی در برابر چنین سؤالی بود که در ماه آوریل ۱۹۸۸ با همکاری مؤسسه مطالعات آسیای غربی و آفریقایی آکادمی علوم اجتماعی چین، انجمن مطالعات آسیایی - آفریقایی چین و انجمن مطالعات خاورمیانه‌ای چین همایش بزرگ «بررسی حرکت احیای اسلام» را برپا کردند. در این گردهمایی ریشه‌ها، علل و آینده حرکت احیای اسلام مورد بررسی عمیق قرار گرفت و حاصل آن در کتابی با همین عنوان انتشار یافت.

از اوایل دهه ۱۹۹۰ به بعد مطالعات اسلام‌شناسی در چین با بهره‌برداری از تجارب یک دهه کار مداوم و برگزاری گردهمایی‌هایی در مناطق مسلمان‌نشین آن کشور و شرکت در همایش‌های کشورهای دیگر و دستیابی به منابع مطالعاتی، به عمق و غنای بیشتر دست یافت و جامعیت بیشتری پیدا کرد. کتابها و مقاله‌های منتشره در این دوران زیادند که از آن جمله می‌توان به کتابهای «اندیشه فلسفی قرآن» نوشته «یانگ چی چن^۱»، «تعلیمات دین اسلام» تألیف «وو یون گوان^۲»، «فقه اسلامی، سنتی و نوگرا» نوشته «گائو خون جون^۳»، «اسلام و سیاست جهانی» تألیف «جین یی جیو^۴» و «اسلام و روند تجددگرایی در خاورمیانه» تألیف «پنگ شوجی^۵» و غیره اشاره نمود.

حاصل مطالعات اسلام‌شناسی در چین را می‌توان به چند بخش زیر تقسیم کرد:

1. Yang Qichen
3. Gao Hunjun
5. Peng Shuzhi

2. Wu Yunguan
4. Jin Jijiu

اول - مطالعات در زمینه‌های اعتقادات اسلامی، فقه اسلامی و گروه‌های اسلامی

چون در جمهوری خلق چین دهها گروه اسلامی وجود داد که بعضی از آنها طی دو قرن اخیر در حرکت‌های ضد استبدادی و ضد استعماری در آن کشور نقش قابل توجه داشته‌اند، و چون در دو دهه گذشته بخاطر وقوع دگرگونی‌های داخلی و بین‌المللی که اشاره شد، مسلمانان چین خواهان دریافت اطلاعات بیشتری راجع به اسلام هستند و بررسی رویدادهای خاورمیانه آسیای مرکزی و اتخاذ سیاست صحیح در برابر آنها نیز ایجاب می‌نماید، دانشگاهها و مراکز مطالعاتی چین تحقیق راجع به ریشه‌های اعتقادات، فقه و گروه‌های اسلامی را تقویت بخشیدند. به نظر محققان چینی، تحقیق در این مباحث برای شناخت تاریخ اسلام و همچنین درک علل رویدادهای معاصر در جهان اسلام، ضرورت اساسی دارد.

مقاله‌های راجع به اعتقادات و فقه اسلامی بیشتر در مجله‌های «اسناد مرجع دربارهٔ ادیان جهانی»، «آسیای غربی و آفریقا»، «مطالعات حقوقی دیگر کشورها»، «ترجمه و تحلیل قوانین کشورهای دیگر» و «جهان اسلام» درج گردیده است. بین آنها مقاله‌هایی راجع به اصول اعتقادی را می‌توان به دو نوع تقسیم کرد. در مقالات نوع اول اعتقادات دینی در اسلام صرفاً از جهت بیان اصول دین مورد تعریف قرار گرفته اما در مقالات نوع دوم با دید وسیع فلسفی و از زاویه نقد و بررسی به آنها نگریسته شده است. به طور کلی محتوای مقاله‌های راجع به اعتقادات اسلامی شامل تاریخ و روند توسعه آنها است. بعضی از مهمترین این مقاله‌ها عبارت‌اند از «ویژگی‌های اعتقادات اسلامی و ادوار مختلف» نوشته «وو یون گوان» که در شماره چهارم سال ۱۹۹۳ مجله «مطالعات راجع به ادیان جهانی» درج گردیده است. در این مقاله روند تاریخی رشد اعتقادات اسلامی و ویژگی‌های هر دوران مورد بررسی قرار گرفته است. مقاله دیگر «فقه اسلامی و تأثیر جهانی آن» عنوان دارد که توسط «گائو خون جون» نوشته شده و در شماره ۴ مجله «آسیای غربی و آفریقا» در سال ۱۹۸۵ انتشار یافته است. در این مقاله ویژگی‌های فقه اسلامی و تأثیر آن در جهان امروز بیان گردیده است.

کتابهای عمده‌ای که دربارهٔ اعتقادات و فقه اسلامی به نگارش درآمده عبارت‌اند از: «اعتقادات اسلامی» نوشته «وو یون گوان» که در ماه مه ۱۹۹۵ توسط انتشارات آکادمی علوم اجتماعی چین چاپ شده است. این اولین کتابی است که اصول اعتقادی در اسلام را به طور منظم مورد بررسی قرار داده و تحولات تاریخی و گروه‌های مذهبی هر دوران را در کشورهای

عربی بیان نموده است. کتاب دیگر زیر عنوان «قوانین الهی، فقه اسلامی» نوشته همان نویسنده که در ماه نوامبر ۱۹۹۴ توسط انتشارات آکادمی علوم اجتماعی چین به چاپ رسیده، اولین کتاب نوشته شده توسط یک محقق چینی است که فقه اسلامی را تحلیل کرده است. در این کتاب ریشه‌ها، تاریخ، دگرگونی‌ها و اصول کنونی فقه اسلامی و مکاتب مختلف آن بیان گردیده است. پدید آمدن فقه اسلامی، شرایط حاکم بر آن زمان، علل و چگونگی توسعه فقه، نظام فقهی در قرون وسطی و جنبه‌های گوناگون دگرگونی و توسعه فقه در دوران معاصر بخشهای مهمی از این کتاب می‌باشد و شامل تشریح فقه، قوانین ملی، قوانین بازرگانی، مقررات قصاص، ازدواج، ارث در کشورهای مسلمان می‌باشد.

مهمترین کتابهای نگاشته شده در مورد گروههای اسلامی و مذاهب و اعتقادات آنها و تحولاتی که در فقه اسلامی پدید آورده‌اند، عبارت‌اند از «قوانین اسلامی، سنت و تجدد» نوشته «گائو خون جون» که در اکتبر ۱۹۹۶ توسط آکادمی علوم اجتماعی چین به چاپ رسیده است. این کتاب شامل دو بخش است، بخش فقه اسلامی و جامعه، و فقه اسلامی و تجددگرایی. مطالب عمده‌ای چون تحولات معاصر در فقه اسلامی، تجدید حیات اسلام و نکات حساسی چون حکومت اسلامی و حقوق بشر در کتاب مذکور مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین دو کتاب نیز از زبان خارجی ترجمه شده که یکی از زبان ژاپنی و دیگری انگلیسی است. کتاب اول زیر عنوان «اندیشه اسلامی، کلام و فلسفه عرفان» را یک محقق ژاپنی نوشته که توسط «چین خویی بین»^۱ به زبان چینی ترجمه شده و در ماه فوریه ۱۹۹۲ توسط «انتشارات امروز» در پکن به چاپ رسیده است. کتاب دوم زیر عنوان «تاریخ فقه اسلامی» را یک محقق آمریکایی نوشته که «ویون گوان» آن را به زبان چینی ترجمه کرده و توسط آکادمی علوم اجتماعی چین انتشار یافته است.

مقالاتی که منحصرأ به گروههای اسلامی و مذاهب اربعه پرداخته‌اند، از دهه ۱۹۸۰ ازدیاد یافته و در مجله‌های «آسیای غربی و آفریقا»، «مطالعات تاریخ جهان»، «مطالعات ادیان جهانی»، «اسناد مرجع درباره ادیان جهانی»، «جهان عرب» و غیره درج گردیده‌اند. محتوای این مقالات بیشتر درباره تاریخ رشد و توسعه گروههای اسلامی، تعالیم آنها و تأثیرات منطقه‌ای و جهانی آنها است. از آن جمله‌اند «تشیع و شعب آن» (در دو مقاله) نوشته «جائو زین جوان»^۲

1. Qin Huibin

2. Zhao Zenquan

مندرج در شماره‌های ۱۲ سال ۱۹۸۰ و اول سال ۱۹۸۱ مجله «مطالعات تاریخ جهان»، مقاله «گروهها و مذاهب در اسلام» (در پنج بخش) نوشته «وانگ خوای‌د»^۱ که در شماره‌های ۱ تا ۳ مجله «جهان عرب» سال ۱۹۸۲ و شماره‌های ۱ و ۲ آن مجله در سال ۱۹۸۳ درج گردیده است و بالاخره، مقاله «اساس اندیشه اهل سنت» نوشته «وویون‌گوان» که در شماره سوم سال ۱۹۸۴ مجله «مطالعات راجع به ادیان جهانی» انتشار یافته است.

مهمترین کتابهایی که درباره گروهها و مذاهب اسلامی به چاپ رسیده سه جلد است که یکی «گروههای اسلامی و تشکیلات صوفیه در چین» نوشته «ماتونگ»^۲ منتشره در سال ۱۹۹۵ (چاپ دوم) توسط [انتشارات خلق استان نینگ‌شیا]^۳ است. در این کتاب تاریخ، بنیانگذاران، اصول عقاید، سلسله نسب پیران (شیوخ) و اطلاعات دیگری راجع به گروههای مختلف اسلامی در چین به طور مفصل بیان گردیده است. دیگری کتاب «شیعیان» از انتشارات «مؤسسه مطالعات ادیان جهانی» و فرهنگستان علوم اجتماعی چین در ژوئن ۱۹۸۳ می‌باشد. در این کتاب ریشه‌های تاریخی، عقاید، آداب، شاخه‌ها و پراکندگی جمعیت اهل شیعه در نقاط مختلف جهان بررسی شده است و بالاخره کتاب «مذاهب در اسلام» نوشته «وانگ خوای‌د» که آن را فرهنگستان علوم اجتماعی چین در نوامبر ۱۹۹۴ انتشار داده است. در این کتاب با استفاده از منابع متعدد، سه گروه اهل سنت، شیعیان و خوارج به طور منظم مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

محققان چینی درباره قرآن مجید با توجه به جایگاه ارجمنند آن در اسلام، مقالات و کتابهای متعدد نگاشته و دیدگاههای فلسفی و تعالیم اخلاقی آن را بررسی کرده‌اند. تعداد این مقالات از اواخر دهه ۱۹۷۰ تاکنون به بیش از ۵۰ عدد می‌رسد که در مجله‌های «مسلمانان چین» و «مطالعات راجع به ادیان جهانی» و غیره درج گردیده است. مهمترین کتابهای راجع به قرآن عبارت‌اند از «قرآن» نوشته «ماجیانگ»^۴ که در ماه آوریل ۱۹۸۱ توسط فرهنگستان علوم اجتماعی انتشار یافته، کتاب «اندیشه فلسفی قرآن» تألیف «یانگ چی‌چن» که در ماه آوریل ۱۹۹۱ توسط انتشارات خلق ایالت «نینگ شیا»^۵ به چاپ رسیده، کتاب «بیان قرآن» تألیف

1. Wang Huaide

2. Ma Tong

3. Ning Xia

4. Ma Jiang

5. Ning Xia

«لیوفی مائو^۱» و دو محقق دیگر به نامهای «ناجین ون^۲» و «لین تائو^۳» از انتشارات خلق در سپتامبر ۱۹۹۳ و بالاخره کتاب «کلام خدا» (به صورت خلاصه‌ای از قرآن مجید) تألیف «جویانگ فان»^۴ که در نوامبر ۱۹۹۴، جزء مجموعه فرهنگ اسلامی توسط فرهنگستان علوم اجتماعی چین به چاپ رسیده است.

دوم - مطالعات درباره حرکت احیای اسلام

مطالعات درباره «حرکت احیای اسلام» در دانشگاهها و مراکز مطالعاتی چین بنابه دلیلی که در مقدمه بیان گردید (اتخاذ سیاست مناسب در قبال مسلمانان چین و همچنین درک صحیح اوضاع در جهان اسلام به‌ویژه در آسیای مرکزی و خاورمیانه) جایگاه خاص داشته و به‌طور عمده بر زمینه‌های زیر تمرکز یافته است:

۱. اطلاعات کلی و عمومی درباره حرکت احیای اسلام؛
  ۲. تحلیل عمیق درباب ریشه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی این حرکت؛
  ۳. تجزیه و تحلیل انقلاب اسلامی ایران و تأثیرات آن؛
  ۴. تبیین حرکت احیای اسلام براساس مطالعه روند توسعه تاریخی آن.
- به دنبال ژرف‌تر شدن مطالعات اسلامی در چین، بعضی از محققان آن کشور به بررسی عوامل زیربنایی حرکت احیای اسلام از طریق مطالعه روابط و عملکردهای متقابل اسلام و جوامع اسلامی پرداختند. تلاش آنها بر این هدف متمرکز بود که با تحلیل ویژگی‌های اعتقادی دین اسلام، تأثیرات متقابل دین و سیاست و جامعه و فرهنگ و همچنین روند توسعه تاریخی اسلام و ویژگی‌های نیروی محرکه بالقوه نهفته در آن را دریابند. نمونه‌های گویایی از این مقاله‌ها عبارت‌اند از: «ویژگی‌های اصلی دین اسلام به‌عنوان یک الگوی اعتقادی و سرچشمه‌های حرکت احیای اسلام» نوشته «جانگ شیائودونگ»^۵ مندرج در شماره ۴ سال ۱۹۸۸ مجله «آسیای غربی و آفریقا». نویسنده با بررسی دقیق ویژگی‌های اسلام به این نتیجه رسیده است که نقش این دین به‌عنوان یک الگوی اعتقادی عامل اصلی قدرت و نفوذ عظیم آن

1. Liu Feimao

2. Na Jinwen

3. Lin Tao

4. Zhou YangFan

5. Zhang Xiaodong

در صحنه سیاسی خاورمیانه می‌باشد. مقاله «تحلیل فرهنگ سیاسی حرکت احیای اسلام و بنیان اعتقادی آن» نوشته «لیوجین خوا»^۱ در شماره ۴ سال ۱۹۸۸ مجله «آسیای غربی و آفریقا». نویسندگان این مقاله حرکت احیای اسلام را از هر دو زاویه فرهنگ سیاسی و الگوی اعتقادی مورد بررسی قرار داده و چنین اظهارنظر کرده است که پدید آمدن حرکت احیای اسلام امری اتفاقی نمی‌باشد. بلکه از یکسو دارای ریشه‌های سیاسی، اقتصادی و طبقاتی و از سوی دیگر حاصل تلاقی فرهنگی چند دین بزرگ در خاورمیانه است. مقاله‌های دیگری چون «اسلام و حرکت احیای اسلام» نوشته «جین‌یی جیو»^۲ در شماره ۲ سال ۱۹۸۸ مجله «مطالعات راجع به ادیان جهانی»، مقاله «بررسی حرکتهای اسلامی معاصر» نوشته «دونگ خان شیائو»^۳ مندرج در شماره ۴ سال ۱۹۹۶ مجله «آسیای غربی و آفریقا»، مقاله «درباره قدرت بقای اسلام و عوامل تشکیل دهنده آن» نوشته «جن دوچن»^۴ در شماره ۶، سال ۱۹۹۷ مجله «آسیای غربی و آفریقا» نیز این مطلب را مورد بررسی عمیق قرار داده‌اند.

تا اواسط سال ۱۹۹۸ درباره حرکت احیای اسلام تنها یک جلد کتاب تحلیلی به چاپ رسیده که «نگاهی به سنن اسلام و بررسی حرکت احیای اسلامی معاصر» عنوان دارد و «شیائوشیان»^۵ آن را نوشته و در نوامبر ۱۹۹۴ توسط انتشارات فرهنگستان علوم اجتماعی چین به چاپ رسیده است.

سوم- مطالعات درباره بنیادگرایی اسلامی

مطالعات ابتدایی محققان چینی درباره بنیادگرایی اسلامی بر سابقه تاریخی، علل، تعالیم اصلی، فعالیت‌های عمده، و تأثیر آن بر کشورهای مختلف خاورمیانه تمرکز داشت. به دنبال تشدید بی‌وقفه بنیادگرایی اسلامی، به‌ویژه از هنگامی که بعضی از ناظران غربی موضوع «خطر اسلام» را مطرح ساختند و بنیادگرایی اسلامی به‌عنوان یکی از عوامل بسیار مؤثر بر سیاست جهانی تلقی گردید. پژوهشگران چین نیز مطالعات خود را در این زمینه عمق بیشتر بخشیدند و نظرات تازه‌ای در جهت بازشناسی پدیده بنیادگرایی اسلامی، درک محتوای

1. Liu Jinghua

2. Jin Yijiu

3. Dong Fanxiao

4. Zhen Dechen

5. Xiao Xian

واقعی، اعتقادات، ویژگی‌های آن در دوران پس از جنگ سرد، خط‌مشی‌های جدید و مخصوصاً تأثیر آن در صحنه سیاست بین‌المللی ارائه کردند. مهمترین مقاله‌ها عبارت‌اند از «بازشناسی بنیادگرایی اسلامی» نوشته «دونگ‌فان‌شیائو» در شماره ۲، سال ۱۹۹۵، مجله «آسیای غربی و آفریقا»، مقاله «محتوای ملی در بنیادگرایی اسلامی در خاورمیانه و دورنمای سیاسی آن» نوشته «لیوفنگ»^۱ در شماره ۲ سال ۱۹۹۶ مجله «آسیای غربی و آفریقا»، مقاله «بنیادگرایی اسلامی، واکنشی در برابر چالش غرب» در شماره ۵، سال ۱۹۹۴ مجله «دیدبان اروپای غربی»، مقاله «تحلیل علل احیای حرکت بنیادگرایی اسلامی در دوران پس از جنگ سرد» در شماره ۲، سال ۱۹۹۵، مجله «آسیای غربی و آفریقا»، مقاله «راهبردهای نوین در بنیادگرایی اسلامی در دوران پس از جنگ سرد» در شماره ۱۱، سال ۱۹۹۵، مجله «جهان امروز»، و بالاخره مقاله «ویژگی‌های بنیادگرایی اسلامی در دوران پس از جنگ سرد» نوشته «لیو جونگ مین»^۲ در شماره ۶، سال ۱۹۹۶، مجله «فرهنگ ادیان جهان» و غیره از این زمره‌اند.

چهارم - پژوهش درباره اسلام و توسعه سیاسی - اقتصادی در خاورمیانه

از اوایل دهه ۱۹۸۰ مجلات «اسناد و منابع درباره آسیای غربی و آفریقا»، «مطالعات آسیای غربی و جنوبی»، «اسناد مرجع درباره ادیان جهانی» و غیره به درج مقاله‌هایی در باب ارتباط اسلام و سیاست پرداختند اما بیشتر آنها ترجمه نوشته‌های خارجیان بود. از آغاز دهه ۱۹۹۰ به بعد، محققان چینی با توجه به کسب تجربه بیشتر، دستیابی به منابع زیادتر و تشدید تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا و لزوم بررسی دقیقتر آن براساس دیدگاههای خود و نه تنها بر مبنای نظرات خارجیان، به پژوهشهای مستقلی دست زدند که حاصل کار به انتشار مقاله‌های تحلیلی متعدد انجامید. بیشتر این مقالات در مجله‌های «آسیای غربی و آفریقا»، «مطالعات راجع به ادیان جهانی»، «اقتصاد و سیاست در جهان»، «استراتژی و مدیریت» و غیره به چاپ رسیده است و طی آن تأثیر اسلام بر مسایل سیاسی و اقتصادی کشورها، مناطق و کل جهان، از زاویه‌های تاریخی و عینی بررسی شده است. مقاله‌های نمونه در این زمینه عبارت‌اند از «اسلام در زندگی سیاسی خاورمیانه» نوشته «دونگ‌فان‌شیائو» در شماره اول سال ۱۹۹۰ مجله «آسیای غربی و آفریقا»، مقاله «اسلام و سیاست در خاورمیانه پس از جنگ سرد»

1. Liu Feng

2. Liu Zhongmin

نوشته «وانگ تیه‌جن»^۱ در شماره ۳، سال ۱۹۹۷ «بولتن دانشگاه شمال غربی»، مقاله «تحلیل ارتباط اسلام و سیاست - بررسی مقایسه‌ای گذشته و حال» نوشته «لیو یونگ‌چین»^۲ در شماره ۲ سال ۱۹۹۳ «آسیای غربی و آفریقا»، مقاله «حرکت اسلامی و بحران در مشروعیت سیاسی کشورهای مسلمان در خاورمیانه - با بیان اوضاع مصر و عربستان سعودی به‌عنوان مثال»، نوشته «دونگ‌فان شیائو» مندرج در شماره ۴ سال ۱۹۹۴ «آسیای غربی و آفریقا»، مقاله «اسلام و سیاست معاصر»، نوشته «شیائوشیان» در شماره ۴ سال ۱۹۹۴ «اقتصاد و سیاست جهان»، مقاله «جهان اسلام و سیاست معاصر» نوشته «جین‌یی جیو» در شماره ۴، سال ۱۹۹۴ «استراتژی و مدیریت» و مقاله «اسلام و سیاست در خاورمیانه» نوشته «وو یون‌گوان»^۳ مندرج در شماره اول، سال ۱۹۹۷، مجله «مطالعات راجع به ادیان جهانی».

تنها کتابی که درباره اسلام و سیاست انتشار یافته «اسلام و سیاست جهانی» نام دارد که «جین‌یی جیو» آن را به نگارش درآورده و در نوامبر ۱۹۹۶ با بودجه مطالعاتی فرهنگستان علوم اجتماعی چین در چارچوب پروژه کلی «مطالعه درباره ارتباط اسلام و سیاست در خاورمیانه امروز» به چاپ رسیده است. این کتاب هشت فصل دارد که در آنها ارتباط تاریخی اسلام با سیاست، حرکت‌های آزادیخواهی قومی در دوران پس از جنگ سرد، اصلاحات اجتماعی و سیاسی و ارتباط دین و سیاست در کشورهای اسلامی که راه سوسیالیستی را برگزیده‌اند، و شکل‌های سه‌گانه حرکت احیای اسلام یعنی پان‌اسلامیسم، نوزائی اسلام و اسلام‌گرایی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

مطالعات درباره ارتباط دین اسلام و اقتصاد، از اواخر دهه ۱۹۸۰ آغاز یافته و در مجلات «مطالعات راجع به ادیان جهانی»، «اسناد مرجع درباره ادیان جهانی» و «اقتصاد جهان» منعکس گردیده است. برخی از مقاله‌های عمده در این زمینه عبارت‌اند از «اسلام و توسعه اقتصادی» نوشته «جویانگ‌فان» در شماره ۲، سال ۱۹۸۸ مجله «مطالعات راجع به ادیان جهانی»، مقاله «حرکت تشکیل صندوق بین‌المللی پول کشورهای اسلامی در دوره پس از جنگ سرد»، نوشته «وو یون‌گوان» در شماره ۲، سال ۱۹۸۹ مجله «اسناد راجع به ادیان جهانی»، مقاله «دین اسلام و اقتصاد بازار» نوشته «تن‌ون شیائو»^۴ در شماره ۲، سال ۱۹۸۹

1. Wang Tiezhen

2. Liu Yueqin

3. Wu Yunguan

4. Nan Wenxiao

مجله «مطالعات راجع به ادیان جهانی» و بالاخره، مقاله «سیاستهای اقتصادی ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی» نوشته «آن وی خوا»^۱ مندرج در شماره ۱۲ سال ۱۹۹۵ مجله «اقتصاد جهانی».

پنجم - اسلام و تجددخواهی

به نظر محققان چینی، اسلام و تجددخواهی یکی از مباحث بزرگ در بررسی مسایل راجع به اسلام در دوران معاصر است و درباره آن به پژوهش عمیق پرداخته‌اند. مهمترین مقاله‌های انتشار یافته در این مقوله عبارت‌اند از «اسلام و نوگرایی، سنت و حال در عربستان سعودی» نوشته «جانگ شیائودونگ» در شماره ۲، سال ۱۹۸۹ مجله «آسیای غربی و آفریقا»، مقاله «اسلام و نوگرایی»، نوشته «چن جیان‌مینگ»^۲ در شماره ۵ سال ۱۹۹۵ «آسیای غربی و آفریقا»، مقاله «نوگرایی و اندیشه اصلاحات در دین اسلام» نوشته «لیوجینگ‌خوا» مندرج در شماره اول، سال ۱۹۹۶، مجله «بررسی‌های اقیانوس آرام»، مقاله «اسلام و نوگرایی در کشورهای اسلامی» نوشته «دوگونگ»^۳ در شماره اول، سال ۱۹۹۷ مجله «مطالعات راجع به ادیان جهانی»، مقاله «فرهنگ اسلامی و نوگرایی اقتصادی» نوشته «می تائوجیانگ»^۴ در شماره ۵ سال ۱۹۹۷ مجله «اقتصاد جهان» و غیره.

تنها کتاب انتشار یافته در این مقوله عبارت است از «اسلام و روند نوگرایی در خاورمیانه» تألیف «پنگ شوجی» که «انتشارات دانشگاه شمال غربی چین» در آوریل ۱۹۹۷ آن را به چاپ رسانده است.

ششم - اسلام و جهان امروز

مقاله‌های منتشره در چین در این موضوع بر سه زمینه تمرکز داشته‌است:

۱. مطالعات کلی درباره تأثیر اسلام بر روابط بین‌المللی

در مقاله‌های راجع به این مطلب، روابط جهان اسلام با دنیای خارج پس از ظهور

1. An Weihua
3. Du Gong

2. Chen Jianming
4. Mi Taojiang

حرکتهای احیای اسلام و تأثیر اسلام بر صحنه سیاست جهانی در دوران پس از جنگ سرد بررسی شده است. بعضی از مقاله‌های نمونه عبارت‌اند از «اسلام در جهان امروز» نوشته «شیائوشیان» در شماره‌های سالهای ۱۹۹۳ و ۱۹۹۴ «مجله بررسی‌های جنوب غربی آسیا»، مقاله «دین اسلام و همکاری‌های بین‌المللی در جهان اسلام معاصر» نوشته «لیوجونگ‌مین» در شماره ۱۱، سال ۱۹۹۶، مجله «اقتصاد و سیاست جهانی» و غیره.

۲. چالش اسلام علیه غرب

به نظر پژوهشگران چینی، این مقوله مخصوصاً از سال ۱۹۹۳ با انتشار نظریه «هانتینگتون» در زمینه «رویاریوی تمدنها» در صحنه سیاست بین‌المللی جایگاه عمده یافته است. آنها به همین دلیل پژوهشهای خود دربارهٔ مناسبات اسلام و کشورهای غربی را وسعت و عمق بیشتر بخشیده و تحلیلهای متعددی را در خصوص «رویاریوی تمدنها» منتشر ساخته‌اند. برخی از مقاله‌های نمونه عبارت‌اند از «نظریه تهدید اسلامی و موضوع منافع آمریکا، تحلیل نظر هنتینگتون دربارهٔ رویاریوی تمدنها» نوشته «لیوجین‌خوا» در مجله «آسیای غربی و آفریقا»، شماره ۲، سال ۱۹۹۴، مقاله «ارزیابی آثار سیاسی اسلام بر اوضاع بین‌المللی» نوشته «وو یون‌گوان» در شماره ۴، سال ۱۹۹۶، مجله «آسیای غربی و آفریقا»، مقاله «نگاه به قدرت حیاتی اسلام از زاویه پدافند در برابر چالش غرب» نوشته «جو من‌کویی^۱» در شماره ۲، سال ۱۹۹۴، مجله «جهان عرب»، مقاله «قدرت اسلام در برابر چالش دنیای غرب» نوشته «لی رونگ^۲» و «لی جاثوشیان^۳» در شماره ۲، سال ۱۹۹۴ «استراتژی و مدیریت»، مقاله «اسلام و غرب - تحلیل نظریه خطر اسلام» نوشته «لیوجونگ‌مین» در شماره ۳، سال ۱۹۹۷، مجله «اروپا».

۳. نفوذ و نقش اسلام در برخی مناطق دیگر جهان

بیشتر مقاله‌ها در این بخش به بررسی الگوی توسعه اسلام در آسیای مرکزی و نفوذ و تأثیر اسلام در آن منطقه اختصاص دارد.

1. Zhu Mengkui

2. Li Rong

3. Li Zhaoxian

بخش سوم - مطالعات اسلامی در چین و قضاوت راجع به حرکت‌های احیای اسلام و بنیادگرایی اسلامی

به طوری که از عناوین مقاله‌ها و کتب منتشره در چین راجع به حرکت‌های اسلامی و اشاراتی کوتاه درباره محتوای آنها در بخش پیشین نیز معلوم است، بسیاری از پژوهشگران چینی حرکت احیای اسلام را برخلاف بعضی از ناظران غربی از دیدگاه «رویارویی فرهنگها و تمدنها» و یا «تروریسم بی منطق» نمی‌نگرند. به نظر چینیان، حرکت احیای اسلام نتیجه و حاصل سیاست‌های استعماری کشورهای غربی در جهان اسلام در دوره قبل از جنگ جهانی دوم و رقابت‌های دو ابرقدرت آمریکا و شوروی در دوران پس از آن جنگ می‌باشد که به ایجاد تضادها در جوامع اسلامی از یکسو و تشدید اراده مردم مسلمان برای رهایی از ظلم و سلطه خارجی منجر گردیده است. به طور مثال در مقاله‌هایی که از اوایل دهه ۱۹۹۰ به بعد در مجلات «آسیای غربی و آفریقا»، «مطالعات راجع به ادیان جهانی»، «سیاست و اقتصاد جهانی»، «استراتژی و مدیریت» درج شده، اظهار نظر گردیده که اسلام از بدو ظهور نیز یک حرکت صرفاً دینی نبوده، بلکه با واقعیات زندگی اجتماعی ارتباط نزدیک داشته و از ویژگی سیاسی برخوردار بوده است. همین ویژگی امروز نیز در صحنه سیاست جهانی دیده می‌شود، یعنی جوامع اسلامی وارث فرهنگ و سنن دیرینه‌ای هستند که در آن مسایل اجتماعی و سیاسی با دین عجین است. بنابراین، بسیار طبیعی است که یک جامعه اسلامی گاهی برخوردار از آرامش و گاهی دستخوش بحران و انقلاب باشد.

بر مبنای تحلیل فوق، بعضی از محققان چینی علل وقوع حرکت‌های اسلامی و تجدید حیات فرهنگ اسلامی در کشورهای مختلف به ویژه در دو دهه اخیر را به شرح زیر می‌دانند:

۱. دگرگونی اساسی در اوضاع جهان در دوران پس از جنگ سرد

به نظر پژوهشگران چینی، تجربه دوران دو قطبی و رقابت‌های آمریکا و شوروی به کشورهای مسلمان نشان داد که ارزش‌های غربی جوابگوی نیازهای فرهنگی و اجتماعی جوامع اسلامی نیست. از سوی دیگر، فروپاشی شوروی به اسطوره تبلیغات این ابرقدرت پایان بخشید و بی‌بنیان بودن تجربه آن را برای حل مسایل اجتماعی و سیاسی به ملت‌های مسلمان

در خاورمیانه و آسیای مرکزی نشان داد. بدین ترتیب، جوامع اسلامی در دوران پس از جنگ سرد به این نتیجه قطعی رسیدند که موازین و ارزشهای وارداتی قادر به حل مسایل پیچیده و تأمین منافع آنها نمی باشد و باید متکی به اعتقادات سنتی خود باشند. از همین جا بود که شعار «نه شرقی، نه غربی، بلکه فقط اسلام» مطرح گردید.

۲. تشدید سیاستهای سلطه جویانه آمریکا در خاورمیانه

آمریکا پس از جنگ خلیج فارس به تقویت بنیه نظامی و حضور خود در منطقه پرداخته که موجب نارضایی ملل مسلمان است. علاوه بر این دولت کلینتون سیاست دوگانه ای را در قبال «روند صلح خاورمیانه» ادامه داده که در آن ضمن موافقت با برخی نکات جزئی، حمایت بی دریغ از اسرائیل در مسایل کلی و تضمین بقا و تقویت بنیه و تأمین برتری آن در برابر اعراب جایگاه اصلی را داشته است و این از عوامل اصلی تشدید حرکتهای اسلامی و رویارویی آنها با اهداف غرب بشمار می آید.

۳. عمیق تر شدن بحرانهای اجتماعی در کشورهای اسلامی

تجاوز عراق به ایران و کویت و کاهش بهای نفت از دهه ۱۹۸۰ به بعد موجب تشدید فقر و ازدیاد بحرانهای اجتماعی در خاورمیانه شده و امکانات لازم برای حرکتهای اسلامی را گسترش داده است. افزایش تعداد مساجد بزرگ در کشورهای عربی از ۴ هزار باب در دهه ۱۹۸۰ به بیش از ۱۰ هزار باب در دهه ۱۹۹۰ نشانه گویایی از این واقعیت است.

ویژگی های حرکت احیای اسلام از نظر پژوهشگران چین

بررسی علل گسترش حرکت احیای اسلام و ویژگی های عمده این حرکت مورد توجه اغلب محققان چین قرار دارد. به نظر آنها که در نشریات فرهنگستان علوم اجتماعی چین انعکاس یافته است، دین اسلام از بدو ظهور، از زمان حضرت پیامبر (ص) و خلفای راشدین، با زندگی سیاسی و اجتماعی مردم ارتباط داشته و از ویژگی عدم پذیرش نفوذ و مداخله خارجی و برتری جویی، و همچنین از روح تلاش برای حفظ حاکمیت کشور و منافع ملی

برخوردار بوده است. بعضی از محققان چین مانند «چن خوفو»^۱ ویژگی‌های حرکت احیای اسلام را چنین برشمرده‌اند:

۱. اسلام سیاسی‌تر از گذشته و سیاست، اسلامی‌تر از گذشته شده و توجه اصلی آن متوجه مسأله «حاکمیت در کشورهای اسلامی» است که نباید به دست «بیگانگان» افتد؛
۲. بنیادگرایی اسلامی به صورت محور و قوه محرکه حرکت احیای اسلام درآمده است؛
۳. لبه تیز حرکت احیای اسلام متوجه سلطه طلبی آمریکا است.

تأثیر حرکت احیای اسلام بر مناسبات بین‌المللی معاصر

پژوهشگران چینی می‌نویسند آثار حرکت احیای اسلام بر اوضاع بین‌المللی معاصر با توجه به محتوای هر حرکت و اوضاع جهانی، چند وجه دارد:

۱. سلطه طلبی آمریکا در آسیا و آفریقا با چالش روزافزون از سوی بنیادگرایی اسلامی روبه‌رو است. این امر ادامه حضور آمریکا در منطقه خاورمیانه را با مشکل روبرو می‌سازد. تأسیس گروه مطالعه بنیادگرایی اسلامی توسط وزارت امور خارجه آمریکا نشانه نگرانی بی‌سابقه در این زمینه می‌باشد؛
۲. تضادهای داخلی جهان اسلام تشدید می‌یابد و موجبات بی‌ثباتی بعضی از کشورهای اسلامی را فراهم می‌سازد؛
۳. کشورهای اروپای غربی در اثر حملاتی که به آنها شده است به اهمیت مسأله خاورمیانه و لزوم جلب همکاری کشورهای آنجا و همچنین سواحل مدیترانه پی برده‌اند.
۴. در اثر پدید آمدن کشورهای مستقل مسلمان در مرزهای جنوبی روسیه، از بالکان تا افغانستان، آینده روسیه نه تنها به روابط با کشورهای غربی، بلکه به مناسبات با کشورهای اسلامی در آسیای مرکزی و جنوبی و خاورمیانه و آفریقا و همچنین به بیش از ۲۰ اقلیت مسلمان در داخل روسیه نیز وابسته شده است.

روند آینده حرکت احیای اسلام

پژوهشگران چین درباره دورنمای حرکت احیای اسلام با توجه به منافع جهانی کشور

خود مطالعات عمیق نموده و نظرات گوناگونی ابراز داشته‌اند که جامع‌ترین آنها در «سمینار بررسی حرکت‌های احیای اسلام معاصر» در ژوئن ۱۹۹۵ در شهر «ماآن‌شن»^۱ ارائه گردیده است. این نظرات را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد:

۱. گروهی از محققان چینی اظهار عقیده کرده‌اند که جنگ‌های یک دهه اخیر در خاورمیانه و خلیج فارس موجب بروز چنددستگی در حرکت‌های اسلامی و تضعیف آنها گردیده، از سوی دیگر، رویارویی غرب به سرکردگی آمریکا با بنیادگرایی اسلامی و همچنین مشکلات اقتصادی به وجود آمده، بر ضعف این حرکت افزوده و پیروزی آن را نامحتمل ساخته است.

۲. نظر جمعی دیگر از صاحب‌نظران در سمینار این بوده که از دهه ۱۹۹۰ به بعد، نقش ایران به عنوان مرکز بنیادگرایی اسلامی و صدور انقلاب اسلامی کاهش یافته، اما موج تازه‌ای از این حرکت در آفریقای شمالی در حال شکل گرفتن است که مرکز آن در الجزایر خواهد بود. این نظریه را «نظریه جابجایی محور حرکت اسلامی» می‌نامند.

۳. کارشناسان گروه سوم معتقدند که بنیادگرایی اسلامی از ایران و سودان به طور فعال به سوی سرزمین‌های وسیع‌تری در حال انتشار است. نظر آنها «نظریه انتشار از غرب به شرق» نام دارد.

۴. چهارمین نظریه بر آن است که رشد حرکت‌های اسلامی در دهه ۱۹۹۰ با دوران سرنوشت‌سازی روبرو خواهد بود که در آن هم احتمال گسترش بیشتر و هم امکان فروماندگی حرکت‌های اسلامی وجود دارد. این نظریه را «نظریه چهار راه» می‌نامند.

«چن خوفو» محقق اسلامی و عضو هیأت تحریریه مجله «آسیای غربی و آفریقای شمالی» در فرهنگستان علوم اجتماعی چین نظری بینابین دارد و معتقد است که در کوتاه مدت، شرایط اجتماعی برای بقای بنیادگرایی اسلامی و سلطه یافتن در بعضی از کشورها که در موقعیت خاص سیاسی - اقتصادی باشند، وجود دارد، اما در درازمدت، آینده برای حرکت‌های اسلامی مخصوصاً بنیادگرایی اسلامی، چندان نویدبخش نیست زیرا:

۱. روند اصلی در دنیای امروز «صلح» و «پیشرفت» است و بیشتر کشورهای اسلامی در شرایط فعلی نیازمند وحدت و آرامش در داخل و صلح در صحنه بین‌المللی هستند تا

بتوانند به توسعه اقتصادی و بهبود زندگی مردم خود دست یابند. در حالی که اقدامات بنیادگرایان اسلامی در جهت مخالف این اهداف است.

۲. اسلام به عنوان یک الگوی فرهنگی در تاریخ جهان نقش بسیار والایی داشته، اما از نظر ارائه یک الگوی اقتصادی محدودیت دارد و نمی تواند در درازمدت موفق باشد. بنابراین، کشورهای اسلامی، از جمله آنان که نظام مبتنی بر بنیادگرایی دارند، ناچار به تجدیدنظر در عملکردهای خود و توسل به شیوه های واقع بینانه برای حصول تجدد هستند.

۳. هدف بنیادگرایی اسلامی ایجاد دگرگونی در سطح جهان و سرنگون ساختن بسیاری از نظام های غیردینی است و این هدفی غیرواقع بینانه و غیرقابل وصول می باشد.

۴. حرکت های اسلامی فاقد یک رهبری متمرکز و مقبول همگان هستند و مشی راهبردی مشترک نیز ندارند، بنابراین دچار تفرقه می باشند. در بعضی از کشورهای اسلامی مانند سودان و افغانستان، مسلمانان یکدیگر را نابود می کنند، تضاد بین جناح های افراطی و معتدل زیاد است و اینها همه، پیروزی حرکت های اسلامی را هدفی دوراز دسترس می نماید.

۵. اگرچه حامیان اندیشه تروریستی در حرکت های اسلامی اندکند، اما اثرات مخرب بسیار قوی بجای می گذارند و سرانجام بر سرنوشت این حرکتها تأثیر منفی می نهند.

نتیجه و پیشنهاد

به طور کلی، محققان چینی در دو دهه اخیر به این نتیجه رسیده اند که شناخت اسلام برای تجزیه و تحلیل بسیاری از رویدادهای داخلی (در مناطق مسلمان نشین چین) و مسایل خارجی مخصوصاً در آسیای مرکزی و خاورمیانه ضرورت اساسی دارد و رسیدن به این هدف تنها از طریق مطالعه اسلام به عنوان یک «دین» و یک «پدیده فرهنگی» ممکن نیست، بلکه باید ارتباط متقابل دین و سیاست و همچنین ریشه بسیاری از مسایل موجود در جهان اسلام را مورد بررسی قرار داد. آنچه در چند سال اخیر بیش از همه مورد توجه پژوهشگران چینی قرار گرفته موضوع «اسلام و تجددگرایی» در خاورمیانه و بررسی نتایج نهایی این روند و تأثیر آن بر صلح و ثبات جهانی است.

با توجه به اهمیت اسلام و حضور ده قوم مسلمان در چین، تعدد دانشگاهها، فرهنگستانهای علوم اجتماعی و مراکز مطالعاتی که در چین به بررسی مسایل اسلامی و

قومی اشتغال دارند و گردهمایی‌های متعددی که دربارهٔ مسایل مختلف جهان اسلام برپا کرده و کتابها و مقاله‌های قابل توجهی که منتشر می‌سازند، برقراری ارتباط مطالعاتی مستمر بین مراکز مطالعاتی ایران و نهادهای پژوهشی چین و دریافت مداوم حاصل کارهای آنها مفید خواهد بود.

منابع

در تهیه این مقاله از منابع ذیل استفاده شده است.

۱. گو، گو (Gu Gou)، منتخب مقالات دربارهٔ مطالعات قومی، انتشارات خلق سین‌کیانگ، (اورومچی، ۱۹۹۱)، صص ۲۴۲-۲۴۳ (به زبان چینی)
۲. ما، تونگ (Ma Tong)، ویژگی‌های اصلی اسلام در شمال غربی چین، انتشارات دانشگاه لنجو (Lanzhou) در استان گانسو (Gansu)، (لنجو، ۱۹۹۰)، صص ۱۳۷-۱۳۳، (به زبان چینی)
۳. وو، یونگویی (Wu Yungvi)، حرکت‌های اسلامی معاصر، انتشارات علوم اجتماعی چین، (پکن، ۱۹۹۲)، مقدمه (به زبان چینی)
۴. شیانو، شیان، نهفتن‌های اسلامی در صحنه بین‌المللی معاصر، انتشارات دانش‌های اجتماعی چین، (پکن، ۱۹۹۷)، صص ۲۰۴-۵۴ (به زبان چینی)
۵. فرهنگستان علوم اجتماعی چین، شناخت فرهنگ اسلامی، انتشارات چی لوشو (Qi Lu Xu) در شهر چی نینگ (Ji Ning) در استان شاندونگ (Shandong)، ۱۹۹۱، صص ۲۵۶-۲۳۹ (به زبان چینی)
۶. شیانو، شیان، خاورمیانه در آستانه قرن بیست و یکم، انتشارات رویدادهای معاصر، (پکن، ۱۹۹۸)، صص ۱۹۹-۱۷۷ (به زبان چینی)
۷. فرهنگستان علوم اجتماعی چین، مجله آسیای غربی و شمال آفریقا، شماره ۲، سال ۱۹۹۸، صص ۳۱-۷ (به زبان چینی)